

ФИЛОСОФИЯ

FTAMP 21.31.41

<https://doi.org/10.47526/3007-8598.6547>

ДҮЙСЕН ДАЙЫР¹ , ЕРДОҒАН ПАЗАРБАШЫ² 

^{1*} Эржиес университеті, Әлеуметтік ғылымдар институтының докторанты
(Кайсери, Түркия), e-mail: dajyrdujsen@gmail.com

² Эржиес университеті, теология ғылымдарының докторы, профессор
(Кайсери, Түркия), e-mail: erdoganp@erciyes.edu.tr

ИСЛАМ ФИЛОСОФИЯСЫНДАҒЫ АДАМ БОЛМЫСЫ ЖӘНЕ РУХАНИ КЕМЕЛДЕНУ МӘСЕЛЕСІ

Андатпа. Мақалада ислам философиясындағы адам болмысы, таным, моральдық жауапкершілік және рухани кемелдену мәселелері өзара сабақтастықта талданады. Зерттеудің мақсаты – адамның Жаратушымен және әлеммен қатынасын түсіндіретін негізгі философиялық ұстанымдарды жүйелеу және олардың тұлғаның адамгершілік қалыптасуымен байланысын айқындау. Зерттеу барысында тарихи-философиялық, салыстырмалы және ұғымдық талдау әдістері қолданылды. Әл-Кинди, әл-Фараби, Ибн Сина, әл-Ғазали және Ибн Араби мұраларындағы тұжырымдар негізінде жаратылыс, ақыл мен сенімнің арақатынасы, ерік пен тағдыр, имандылық және кемел адам ұғымдары сараланады. Зерттеу нәтижесінде исламдық философиялық ойлау дәстүрінде адамның жаратылған болмыс ретінде қарастырылуы оның танымдық қабілеті мен моральдық жауапкершілігін шектемейтіні анықталады. Діни-этикалық ұстанымдар сенім қағидаларын адамның күнделікті мінез-құлқы және қоғамдық қатынастарымен ұштастырса, рухани кемелдену өзін-өзі тәрбиелеу, моральдық жетілу және ізгі әрекетке ұмтылу үдерісі ретінде сипатталады. Сонымен қатар философиялық, кәламдық және сопылық түсіндірулер арасындағы ерекшеліктер ескеріліп, оларды біртұтас тұжырымға біріктірудің әдіснамалық шектеулері көрсетіледі. Қазақ дүниетанымындағы имандылық пен кемелдік идеялары аталған мәселенің мәдени-рухани сабақтастығы ретінде қарастырылады. Зерттеу адам болмысын онтологиялық, танымдық және этикалық қырлардың өзара байланысы негізінде қарастырудың ғылыми маңызын айқындайды.

Кілт сөздер: ислам философиясы, адам болмысы, ақыл мен сенім, ерік бостандығы, имандылық, рухани кемелдену.

Duisen Daiyr¹, Erdoğan Pazarbaşı²

¹Erciyes University, Institute of Social Sciences, PhD student (Kayseri, Türkiye),
e-mail: dajyrdujsen@gmail.com

²Erciyes University, Professor, Doctor of Theology (Kayseri, Türkiye),
e-mail: erdoganp@erciyes.edu.tr

The Problem of Human Existence and Spiritual Perfection in Islamic Philosophy

Abstract. The article analyses the interrelated issues of human existence, knowledge, moral responsibility and spiritual perfection in Islamic philosophy. It aims to systematize the

***Cite us correctly:**

Дайыр, Д. (2026). Ислам философиясындағы адам болмысы және рухани кемелдену мәселесі. *HIKMET*, 3(9), 90–101. <https://doi.org/10.47526/3007-8598.6547>

Мақаланың редакцияға түскен күні 26.09.2026 / қабылданған күні 30.09.2026.

principal philosophical concepts explaining humanity's relationship with the Creator and the world and to clarify their connection with an individual's moral development. Historical-philosophical, comparative, and conceptual methods are employed. Drawing on the works of al-Kindi, al-Farabi, Ibn Sina, al-Ghazali, and Ibn Arabi, the study examines creation, the relationship between reason and faith, free will and destiny, morality, and the concept of the perfect human being. The findings demonstrate that viewing human beings as created entities within the Islamic philosophical tradition does not restrict their cognitive capacity or moral responsibility. Religious and ethical principles connect the tenets of faith with everyday conduct and social relations, while spiritual perfection is understood as a process of self-discipline, moral development, and striving for virtuous action. Study also considers differences among philosophical, theological, and Sufi interpretations and identifies the methodological limitations of integrating them into a unified framework. The Kazakh concepts of morality and perfection are discussed as expressions of cultural and spiritual continuity. Research emphasizes the scholarly importance of examining human existence through the interrelationship of ontological, epistemological, and ethical dimensions.

Keywords: islamic philosophy, human existence, reason and faith, free will, religiosity, spiritual perfection.

Дуйсен Дайыр¹, Ердоган Пазарбашы²

¹ Докторант Института социальных наук Университета Эрджиес (Кайсери, Турция),
e-mail: dajyrdijsen@gmail.com

² Университет Эрджиес, доктор теологических наук, профессор (Кайсери, Турция),
e-mail: erdoganp@erciyes.edu.tr

Проблема человеческого бытия и духовного совершенствования в исламской философии

Аннотация. В статье во взаимосвязи рассматриваются проблемы человеческого бытия, познания, моральной ответственности и духовного совершенствования в исламской философии. Цель исследования заключается в систематизации основных философских подходов, объясняющих отношения человека с Творцом и миром, а также в выявлении их связи с нравственным становлением личности. В ходе исследования применяются историко-философский, сравнительный и концептуальный методы анализа. На основе идей, представленных в наследии аль-Кинди, аль-Фараби, Ибн Сины, аль-Газали и Ибн Араби, анализируются вопросы творения, соотношения разума и веры, свободы воли и предопределения, религиозно-нравственных ценностей и концепции совершенного человека. Результаты исследования показывают, что в исламской философской традиции понимание человека как сотворённого существа не ограничивает его познавательные способности и моральную ответственность. Религиозно-этические принципы связывают основы веры с повседневным поведением человека и общественными отношениями, тогда как духовное совершенствование рассматривается как процесс самовоспитания, нравственного развития и стремления к добродетельной деятельности. Наряду с этим учитываются различия между философскими, каламическими и суфийскими интерпретациями и выявляются методологические ограничения их сведения к единой концепции. Идеи религиозности и совершенства в казахском мировоззрении рассматриваются как культурно-духовное продолжение данной интеллектуальной традиции. Исследование подчёркивает научную значимость рассмотрения человеческого бытия во взаимосвязи его онтологических, гносеологических и этических аспектов.

Ключевые слова: исламская философия, человеческое бытие, разум и вера, свобода воли, религиозность, духовное совершенствование.

Duisen DAIYR¹, Erdoğan PAZARBAŞI²

¹ Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Öğrencisi (Kayseri, Türkiye),
e-posta: dajyrdujsen@gmail.com

² Erciyes Üniversitesi, İlahiyat Bilimleri Doktoru, Profesör (Kayseri, Türkiye),
e-posta: erdoganp@erciyes.edu.tr

İslam Felsefesinde İnsan Varlığı ve Manevi Kemâl Meselesi

Özet. Makalede İslam felsefesinde insan varlığı, bilgi, ahlaki sorumluluk ve manevi kemâl meseleleri birbiriyle ilişkili biçimde ele alınmaktadır. Araştırmanın amacı, insanın Yaratıcı ve âlemle ilişkisini açıklayan temel felsefi yaklaşımları sistematik bir şekilde ortaya koymak ve bunların bireyin ahlaki oluşumuyla ilişkisini belirlemektir. Çalışmada tarihsel-felsefi, karşılaştırmalı ve kavramsal analiz yöntemlerinden yararlanılmıştır. Kindî, Fârâbî, İbn Sînâ, Gazzâlî ve İbn Arabî'nin düşünceleri temelinde yaratılış, akıl ile iman arasındaki ilişki, irade ve kader, dindarlık ve insan-ı kâmil kavramları incelenmektedir. Araştırmanın sonuçları, İslam düşünce geleneğinde insanın yaratılmış bir varlık olarak kabul edilmesinin onun bilişsel yetilerini ve ahlaki sorumluluğunu ortadan kaldırmadığını ya da sınırlandırmadığını göstermektedir. Dinî ve ahlaki ilkeler, inanç esaslarını insanın günlük davranışları ve toplumsal ilişkileriyle ilişkilendirirken manevi kemâl, kişinin kendini eğitmesi, ahlaki yönden gelişmesi ve erdemli davranışlara yönelmesi süreci olarak ele alınmaktadır. Bununla birlikte felsefi, kelâmî ve tasavvufî yorumlar arasındaki farklılıklar dikkate alınmakta ve bunları tek bir bütüncül yaklaşıma indirgeme girişiminin metodolojik sınırlılıkları ortaya konulmaktadır. Kazak dünya görüşündeki iman ve kemâl anlayışları ise söz konusu meselenin kültürel ve manevi devamlılığı bağlamında değerlendirilmektedir. Çalışma, insan varlığının ontolojik, epistemolojik ve etik boyutlarının karşılıklı ilişkisi çerçevesinde incelenmesinin bilimsel önemini ortaya koymaktadır.

Anahtar kelimeler: islam felsefesi, insan varlığı, akıl ve iman, irade özgürlüğü, dindarlık, manevi kemâl.

Кіріспе

Ислам философиясындағы адам мәселесі тек жаратылыс туралы түсінікпен шектелмейді. Ол адамның әлемдегі орны, ақыл-ой мүмкіндігі, сенімі, еркін таңдауы, жауапкершілігі және рухани кемелденуімен байланысты қарастырылады. Ортағасырлық араб-мұсылман ойлау дәстүрінде бұл мәселелер діни дүниетаныммен қатар философиялық және этикалық ізденістердің маңызды бағытына айналды. Сондықтан адам туралы көзқарастарды осы өзара байланыстар аясында қарастыру ислам философиясының ішкі көптірлілігін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Құран мен хадис мұсылмандық дүниетанымның негізгі мәтіндік негіздерін құрайды. Алайда ислам философиясын тек осы мәтіндерге жасалған түсіндірмелермен шектеу жеткіліксіз. Мұсылман ойшылдары болмыс, себептілік, таным, жан, бақыт және қоғам мәселелерін де кеңінен талқылады. Осы тұрғыдан сенім мен білімнің арақатынасы ислам философиясындағы маңызды мәселелердің бірі ретінде қалыптасты.

Зерттеудің өзектілігі діни сенім мен адамгершілік әрекеттің өзара байланысын түсіндіру қажеттілігімен айқындалады. Адамның сенімі оның күнделікті мінез-құлқына қалай әсер етеді, Жаратушының құдіреті мен адамның жауапкершілігі қалай үйлеседі, рухани кемелдену ішкі тәжірибемен ғана шектеле ме, әлде қоғамдық қатынастарда да көріне ме деген сұрақтар исламдық антропологияны онтологиялық, танымдық және этикалық тұрғыдан қарастыруды қажет етеді.

Зерттеудің мақсаты – ислам философиясындағы адам болмысын түсіндіретін негізгі ұстанымдарды жүйелеп, таным, моральдық жауапкершілік және рухани кемелдену арасындағы сабақтастықты айқындау. Осы мақсатта адамның жаратылысы мен мәртебесі,

ақыл мен сенімнің арақатынасы, имандылық, ерік пен тағдыр, кемел тұлға және оның мәдени көріністері талданады. Мақала исламдық ойдың барлық бағыттарын толық қамтуды мақсат етпейді; негізгі назар аталған мәселелердің ұғымдық және мазмұндық байланысына аударылады.

Зерттеу әдістері

Зерттеуде тарихи-философиялық, салыстырмалы және ұғымдық талдау әдістері қолданылды. Тарихи-философиялық тәсіл адам туралы көзқарастарды олардың қалыптасу ортасымен байланыстыра қарастыруға, салыстырмалы талдау философия, кәлам және сопылықтағы ортақ және ерекшеленетін ұстанымдарды анықтауға мүмкіндік берді. Ұғымдық талдау «кұлшылық», «ақыл», «имандылық», «ерік», «рухани кемелдену» ұғымдарының мазмұнын нақтылауға бағытталды. Зерттеудің дереккөздік негізін ислам философиясы мен этикасына қатысты классикалық және қазіргі еңбектер құрайды.

Нәтежиелері және талқылау

Жаратылыс және адамның әлемдегі орны

Исламдық дүниетанымда адамның жаратылған болмыс ретінде түсіндірілуі оның Жаратушыға қатынасын анықтайды. Бұл қатынас адамның дербестігін толық жоққа шығару мағынасында емес, оның тіршілігінің түпкі негізін және жауапкершілік аясын белгілеу тұрғысынан қарастырылады. Адам өз болмысының шектеулілігін сезіне отырып, өмірінің мағынасы мен әрекетінің өлшемдерін іздейді. Осыдан жаратылыс туралы мәселе адамның қалай пайда болғанын түсіндіруден оның қалай өмір сүруі керектігін пайымдауға ұласады.

Әл-Киндидің адам туралы пайымдауларында жаратылыс пен қайта тірілу арасындағы байланыс алдыңғы орынға шығады. Ондағы уәж бойынша, болмысты алғаш жаратқан құдіреттің оны қайта қалпына келтіру мүмкіндігі теріске шығарылмайды. Мұнда адамның пайда болуы мен жойылуы жалпы болмыстың өзгерістерімен сабақтастырылады. Ғ. Есімнің хрестоматиясына сүйеніп берілген осы пайымдау жаратылыс сенімін ақылмен түсіндіруге ұмтылысты көрсетеді (Есім, 2004: 31).

Бұл түсіндірудің философиялық мәні адамның табиғи болмысы мен діни мағынасының қатар қарастырылуында. Адам денесі өзгеріске ұшырайтын дүниеге жатады, бірақ адамның өмірлік мақсаты тек денелік тіршілікпен өлшенбейді. Сондықтан жаратылыс мәселесі жан, таным және жауапкершілік ұғымдарына жол ашады. Ақылдың шектеулілігін мойындау да ойлаудан бас тартуды емес, адам танымының мүмкіндігі мен шекарасын айқындауды талап етеді.

Құрандағы антропологиялық түсініктердің хадистік дәстүрдегі түсіндірулермен байланысы Л. И. Тухватуллинаның зерттеуіне сүйене отырып қарастырылады. Бұл байланысты мәтіндердің біріндегі мазмұнды екіншісі толықтырып, нақтылайтын түсіндіру кеңістігі ретінде пайымдауға болады. Дегенмен Құран мен хадистің мәртебесін теңестіруге немесе олардың мәтіндік қызметін бірдей деп көрсетуге болмайды. Философиялық зерттеу олардың адам туралы түсінік қалыптастырудағы өзара қатынасын ажырата қарастыруы қажет (Тухватуллина, 2002: 74).

Адам болмысын «Жаратушы – әлем – адам» қатынасы арқылы талдау оның дүниетанымдық орнын ашуға мүмкіндік береді. Бұл қатар Жаратушы мен жаратылған дүниенің біртекті болмыс екенін білдірмейді. Ол адамның әлемді түсінуі, өз орнын бағалауы және Жаратушыға қатынасын пайымдауы арасындағы байланысты көрсетеді. Сондықтан аталған қатынасты онтологиялық теңдік ретінде емес, мәселелерді жүйелеуге арналған талдау үлгісі ретінде қолданған орынды.

Адамның табиғаттағы ерекшелігі оның танымдық қабілетімен және саналы әрекетімен байланыстырылған. Мұндай ерекшелік табиғатты шектеусіз пайдаланудың негізіне айналмауы тиіс. Адам мәртебесін философиялық тұрғыдан талдау оның мүмкіндіктерімен бірге сол мүмкіндіктерді қолдану жауапкершілігін де қамтиды. Адамның

жоғары орны туралы пайымдау өзіндік артықшылықты дәріптеумен шектелмей, мінез-құлыққа қойылатын талапты күшейткен жағдайда этикалық мазмұнға ие болады.

Ақыл мен сенімнің адам танымындағы арақатынасы

Ислам философиясында таным мәселесі сеніммен байланысты қарастырылғанымен, оның барлық өкілі ақылдың рөлін бірдей түсіндірген жоқ. Философия өкілдері ұғымдық дәлелдеуге және қисынды пайымдауға басымдық берсе, кәламда сенім қағидаларын дәлелдеу мен қорғау маңызды болды. Сопылықта ішкі тәжірибе, рухани тәрбие және адамның өзін өзгертуі ерекше орын алды. Бұл бағыттар арасындағы айырмашылықтар олардың бір-бірімен мүлде байланыссыз болғанын білдірмейді.

Е. А. Фролованың сенім мен білім туралы еңбегіне сүйенген талдау мұсылмандық дүниетанымдағы таным мәселесін кең мәдени өзгерістермен байланыстырады. Осы тұрғыдан сенім мен білімді тек қарсы қойылған екі құбылыс ретінде қарастыру жеткіліксіз. Олар кейбір мәселелерде бірін-бірі негіздеуге ұмтылса, басқа тұстарда танымның шегі мен дәлелдің сипаты жөнінде пікірталас туғызады. Мәселенің философиялық мазмұны осы қатынастардың нақты қалай құрылғанын анықтаудан көрінеді (Фролова, 1983: 18).

Әл-Киндидің ақыл туралы ілімін қарастырғанда танымның әртүрлі деңгейлері ажыратылады. Мұндай жіктеуді адамның Жаратушыны толық әрі шексіз тануының дәлелі ретінде қабылдау орынсыз. Оның маңызы ақылдың қызметін саралап, білімнің қалыптасуын философиялық мәселе ретінде қоюында. Әл-Кинди мұрасына және шығыстық перипатетизмге арналған зерттеулер осы рационалдық бағдарды түсіндіруде пайдаланылған.

Кәламдағы құдайлық сипаттар туралы талқылаулар да адамның таным мүмкіндігімен сабақтасады. Адам Жаратушы туралы белгілі ұғымдар арқылы ойлайды, бірақ ол ұғымдарды адам болмысына тән сипаттармен толық теңестіру түсіндіру қиындығын туғызады. Осы себепті сипаттарды мойындау, олардың мағынасын талдау және антропоморфтық түсіндіруден сақтану бір-бірінен ажыратылуы керек (Ибрагим, 1984).

Сопылық танымда адамның ішкі қалпы мен рухани тәжірибесі ерекше маңыз алады. Алайда осы ерекшелікті бүкіл сопылық дәстүр ақылға немесе кітаптық білімге қарсы болған деген тұжырымға айналдыру дұрыс емес. Жекелеген тұлғаларға қатысты айтылған оқиғалар тұтас бағыттың әмбебап сипатын дәлелдемейді. Мұнда ұғымдық білім мен адамның сол білімді өмірлік тәжірибеде игеруі арасындағы айырмашылыққа назар аудару маңызды (Степанянц, 1987: 81).

Әл-Ғазали туралы баяндауда сенім, дәлелдеу және тікелей рухани тәжірибе танымның әртүрлі қырлары ретінде көрінеді. Бұл қырларды қарапайымнан күрделіге өтетін шартты жүйе ретінде түсіндіруге болады, бірақ оны барлық мұсылман ойшылдары қабылдаған ортақ жіктеу деп көрсетуге болмайды. Оның антропологиялық мәні – адамның білгенін, сенгенін және тәжірибесінде сезінгенін бірдей құбылысқа айналдырмай, олардың байланысын талдауға мүмкіндік беруінде (Сагир Али Абдалла, 1989: 42).

Ибн Араби туралы пайымдауларда адам мен әлемді тану рухани өзін-өзі тану мәселесімен ұштасады. Мұнда қолданылатын бейнелі тілдің мағынасын сөзбе-сөз тұжырыммен алмастыруға болмайды. Рухани жақындықты білдіретін ұғымдар мен болмыстың табиғаты туралы философиялық пікірлер өзара ажыратылғанда ғана оның антропологиялық ойы түсінікті болады. Ибн Араби мұрасы осы мәселелердің күрделілігін көрсететін дерек ретінде қарастырылады (Ибн ал-Араби, 1995).

Осы талдаудан ақыл мен сенімнің қатынасын бір ғана қарама-қарсылықпен сипаттаудың жеткіліксіздігі байқалады. Рационалдық дәлелдеу, діни сенім және рухани тәжірибе әртүрлі міндет атқарады. Олардың бірін екіншісінің орнына қою адам танымының нақты ерекшеліктерін көмескілендіреді. Сондықтан адамды танушы субъект ретінде қарастырғанда оның ойлау қабілетімен бірге құндылықтық бағдары мен тәжірибесінің сипатын да ескеру қажет.

Ақыл мен сенімнің этикалық қыры қазіргі зерттеулерде де талқыланады. Амир Саэми уахи мәтінін түсіндіру мен адамның дербес моральдық пайымының арақатынасын зерттеп, мәтінінің басымдығына және этикалық пайымның басымдығына негізделген тәсілдерді салыстырады (Saemi, 2024: 96). Бұл талқылауды бүкіл ислам ойының бірыңғай ұстанымы ретінде емес, қазіргі философиялық пікірталастың бір бағыты ретінде қабылдау қажет. Мақала аясында оның маңызы – ақыл мен сенім қатынасының таныммен қатар әрекетті моральдық бағалауға да қатысты екенін көрсетуінде.

Имандылық және күнделікті өмірдің этикалық мазмұны

Ислам философиясындағы адам туралы түсініктің маңызды ұғымдарының бірі – имандылық. Қазақ тілінде бұл ұғым діни сеніммен қатар адамның көркем мінезін, ар-ожданын және адамгершілік ұстанымдарын да білдіреді. Діни мағынада имандылық сенімнің адамның ниеті мен іс-әрекетінде көрінуін сипаттаса, философиялық тұрғыдан тұлғаның ішкі тұтастығы мен моральдық жауапкершілігін түсіндіруге мүмкіндік береді. Бұл мағыналар өзара байланысты болғанымен, оларды толықтай бір ұғым ретінде қарастыру дұрыс емес (Asghari, 2021: 245).

Ақида, ғибадат, ахлақ және мұамалат адам өмірінің әртүрлі салаларын қамтиды. Ақида – сенім негіздеріне, ғибадат – құлшылыққа, ахлақ – мінез-құлық пен адамгершілікке, ал мұамалат – адамдар арасындағы қарым-қатынасқа қатысты. Фикһ осы салалардағы әрекеттердің құқықтық бағасын қарастырады. Сондықтан мұамалатты тек саяси қатынастармен, ал діни этиканы тек тыйымдар жүйесімен шектеу дұрыс емес. Бұл ұғымдар адамның жеке және қоғамдық өмірін өзара байланыста қарастыруға мүмкіндік береді.

Ибн Синаның жан мен этика туралы көзқарастары адамның танымдық қабілеті мен адамгершілік қасиеттерінің байланысын көрсетеді. Оның философиясында жан мәселесі тек болмыс туралы теориялық сұрақпен шектелмей, адамның қабылдауы, ойлауы және өзін-өзі тәрбиелеуімен ұштасады. Осы тұрғыдан моральдық қасиеттердің қалыптасуы адамның ішкі рухани дүниесімен тығыз байланысты.

Аднан Ихтияр Ибн Синаның кемелдік туралы көзқарастарын талдай отырып, кемелдікті интеллектуалдық таныммен, ал мүшәһаданы сол танымның тікелей тәжірибелік қырымен байланыстырады. Зерттеуші бұл түсіндіруді Ибн Синаның басқа еңбектерімен салыстырып, олардың философиялық негіздерінің өзара үйлесетінін көрсетеді (İhtiyar, 2023: 61-87). Бұл тұжырым жанның жетілуін ұғымдық таным мен рухани тәжірибенің арақатынасы арқылы түсіндіруге мүмкіндік береді. Дегенмен мұндай ұқсастық Ибн Синаның философиясын тұтастай сопылық ілімге жатқызуға негіз болмайды.

Имандылықтың практикалық мазмұны адамның күнделікті іс-әрекетінен көрінеді. Тазалық, адалдық, уәдеге беріктік, сабыр және өзгенің ақысын сақтау сияқты қасиеттер адамның рухани ұстанымының нақты көріністері болып табылады. Сондықтан діни этика тек ізгілік туралы теориялық түсінік қалыптастырумен шектелмей, адамның өз әрекетін бағалауына, ниетін саралауына және өзгелермен қарым-қатынасын реттеуіне бағыт береді.

Тазалық ұғымын денелік, моральдық және ішкі ниетке қатысты бірнеше қырдан қарастыруға болады. Алайда олардың әрқайсысының өзіндік мәні бар. Дене тазалығы адамның моральдық кемелдігін автоматты түрде білдірмейді, сол сияқты жақсы ниет те іс-әрекеттің нақты салдарын елемеуге негіз бола алмайды. Тұрмыстық тазалыққа қатысты мысалдар діни нормалардың күнделікті өмірмен байланысын көрсетуге мүмкіндік береді (Bilgin, 2023: 287).

Қоғамдық жағдайдың өзгеруі жаңа мәселелерді түсіндіру мен бағалауды қажет етеді. Мұндай үдерісті тек ижмамен байланыстыру исламдық құқықтық ойлау тәсілдерінің аясын тарылтады. Бұл зерттеуде негізгі назар нақты құқықтық үкімдерге емес, адамның белгілі бір жағдайда саналы әрі жауапты әрекет етуіне аударылады. Діни норманың моральдық мағынасы оның сыртқы орындалуымен ғана емес, адамның ниеті, әрекеті және өзгелерге қатынасы арқылы да айқындалады.

Н. Сейтахметованың ислам философиясына арналған зерттеуінде рухани кемелдену адамның әлеуметтік өмірімен сабақтастықта қарастырылады. Бұл көзқарас өзін-өзі тәрбиелеу мен қоғамдағы ізгі әрекетті бір-бірінен ажыратпау қажеттігін көрсетеді. Адамның ішкі жетілуі қоғамдық қатынастардағы жауапты әрекетпен ұштасқанда ғана кемелдену ұғымы кең әрі толық мазмұнға ие болады (Сейтахметова, 2013: 127–135).

Абдулазиз Сачедина ислам этикасын діни сенім, құқықтық пайымдау және қоғамдық тәжірибе арасындағы байланыс негізінде қарастырады. Оның пікірінше, этикалық мәселелер Құран мен сүннетті түсіндірумен ғана емес, адамдардың бір-біріне қатысты міндеттерімен де байланысты (Sachedina, 2022: 49). Осы тұрғыдан имандылықтың әлеуметтік қыры адамның өзгелермен қарым-қатынасынан және күнделікті іс-әрекетінен көрінеді. Сондықтан рухани кемелденуді бағалауда адамның ішкі ниетімен қатар оның әрекетінің өзгелерге әсері де ескерілуі тиіс.

Ерік бостандығы және моральдық жауапкершілік

Адам еркіндігі исламдық антропологиядағы маңызды мәселелердің бірі. Бұл мәселе Жаратушының құдіреті мен адамның өз іс-әрекеті үшін жауапкершілігін өзара байланысты түсіндіру қажеттілігінен туындайды. Егер адам әрекеті толықтай сыртқы мәжбүрлеудің нәтижесі деп қарастырылса, оның моральдық жауапкершілігі күмән тудырады. Ал адам еркіндігі шексіз деп түсіндірілсе, оны жаратылыс пен құдірет туралы діни түсініктермен үйлестіру мәселесі туындайды.

Бұл тақырып жәбірия мен қадария бағыттарының пікірталасында айқын көрінеді. Жәбірия адамның еркіндігін шектеп түсіндірсе, қадария оның таңдау еркіндігіне көбірек мән береді. Алайда исламдық ойдағы ерік мәселесін тек осы екі бағытпен шектеу дұрыс емес. Олардың тарихи маңызы адамның әрекеті, Жаратушының құдіреті және моральдық жауапкершілік арасындағы байланысты дербес мәселе ретінде алға шығарғанында жатыр (Ибрагим, 1984: 7).

Моральдық нормалар адамның іс-әрекетін жақсы немесе жаман, дұрыс немесе бұрыс деп бағалауға мүмкіндік береді. Сондықтан міндет, тыйым, мақұлдау және жауапкершілік ұғымдарын адамның ниеті мен таңдауынан бөлек қарастыруға болмайды. Осы тұрғыдан еркіндік дегеніміз – адамның ешбір шектеусіз әрекет етуі емес, белгілі бір жағдайда таңдау жасай алуы және сол таңдаудың салдарына жауап беруі. Бұл түсінік тағдыр мәселесіне қатысты барлық теологиялық пікірталастарды толық шешпесе де, оның негізгі этикалық мағынасын айқындауға көмектеседі.

Әл-Ғазалидің ерікті таңдау туралы көзқарасы адам еркіндігі мен оның белгілі бір шектеулерге тәуелділігін қатар қарастыруға негізделеді. Адам өзіне берілген мүмкіндіктер шеңберінде әрекет етеді және өз ниеті мен таңдауының моральдық маңызын бағалайды. Осы тұрғыдан ерік мәселесі адамның өзін тануымен, өз әрекетіне жауапкершілікпен қарауымен және болмыстық шектеулерін мойындауымен байланыстырылады (Сагир Али Абдалла, 1989).

Насыр ад-Дин Тусидің этикалық көзқарастарында да ерік пен моральдық жауапкершілік мәселесі тұлғаның қалыптасуымен тығыз байланыста қарастырылады. Адам мінезі өзгермейтін дайын қасиет емес, тәрбие мен тұрақты әрекет арқылы қалыптасатын құбылыс ретінде түсіндіріледі. Сондықтан ерік пен жауапкершілікті адамның өзін-өзі тәрбиелеуі мен моральдық жетілу үдерісінен бөлек қарастыру мүмкін емес.

Рухани кемелдену және тұлғалық үлгілер

Ислам философиясында кемелдену адамның танымын, мінез-құлқын және өмірлік ұстанымдарын жетілдірумен байланысты қарастырылады. Ол тек білімнің артуын немесе ерекше рухани күйді білдірмейді. Кемелденудің негізгі өлшемі – адамның білімі мен сенімінің оның іс-әрекеті мен мінезіне қалай әсер ететіні. Сондықтан рухани жетілу ішкі тәрбие мен моральдық тәжірибенің өзара байланысы арқылы жүзеге асады.

Рыза Тевфик Кальонджу әл-Фарабидің жан туралы ілімін жетілу үдерісімен байланыстыра талдайды. Оның пікірінше, жанның материалдық және материалдық емес

қырлары өзара сабақтас, ал ақылдың кемелденуі ғылымдарды меңгерумен байланысты. Бұл үдерісте логика адамның ойлау қабілетін дамытуда маңызды қызмет атқарады (Kalyoncu, 2023: 1733). Осы тұрғыдан рухани кемелдену тек мінезді тәрбиелеумен шектелмей, адамның танымдық мүмкіндіктерін жетілдіруді де қамтиды.

Әл-Фарабидің бақыт туралы ілімі адамның жеке ізгілігін қоғамдық өмірмен байланыстырады. Білім, қайырымдылық және дұрыс әрекет бақытқа жетудің өзара сабақтас шарттары ретінде қарастырылады. Сондықтан адамның кемелденуі қоғамнан тыс жүзеге асатын жеке құбылыс емес. Бұл мәселе этикамен қатар саяси философия және тәрбие мәселелерімен де байланысты.

Жеке адамның жауапкершілігі мен қоғамдағы тәртіп те өзара ықпалдастықта қалыптасады. Қайырымды орта адамның ізгі қасиеттерін дамытуға жағдай жасаса, адамдардың мінезі мен әрекеті қоғамның сипатына әсер етеді. Осы себепті бақытты тек жеке қанағаттану немесе материалдық игілік ретінде түсіндіру жеткіліксіз. Әл-Фарабидің көзқарасында адамгершілік кемелдік пен қоғамдық өмір бір-бірінен ажыратылмайды.

Кемел тұлға туралы сөз болғанда тарихи және рухани үлгілердің мәртебесін ажырата қарастыру қажет. Пайғамбарлар, сахабалар мен табиғиндардың ислам тарихындағы орны бір өлшеммен анықталса, сопылық ұстаздар мен әулиелердің мәртебесі басқа рухани-этикалық өлшемдерге негізделеді. Сондықтан олардың барлығын бір сатылы жүйеге біріктіру тарихи мәртебе мен рухани өнегенің ерекшеліктерін көмескілейді.

«Кемел адам» ұғымының жалпы адамгершілік мағынасы мен сопылық дәстүрдегі арнайы қолданысын да ажырата білу қажет. Ричард Тодд Ибн Араби дәстүріндегі «әл-инсан әл-камил» түсінігін рухани жолдың мақсаты ғана емес, адам мен әлемнің арақатынасын түсіндіретін метафизикалық тұжырым ретінде сипаттайды (Todd, 2024: 67). Сондықтан бұл ұғымды тек көркем мінез немесе ізгі адам мағынасында қолдану оның мазмұнын тарылтады. Сондықтан осы мақалада күнделікті адамгершілік жетілу мен сопылықтағы «кемел адам» түсінігі өзара байланысты, бірақ мазмұны толық сәйкес келмейтін ұғымдар ретінде қарастырылады.

Сопылықтағы рухани тәрбие адамның ниетін тазарту, нәпсісін бақылау және өзін үнемі есепке алуымен байланысты. «Хал» мен «мақам» рухани жолдың сатылары мен күйлерін білдіргенімен, олардың мазмұны әртүрлі сопылық мектептерде бірдей түсіндірілмейді. Сол сияқты «фана» ұғымын адам мен Құдайдың сөзбе-сөз бірігуі ретінде түсіндіру де оның күрделі мазмұнын қарапайымдандырады. Сондықтан бұл мақалада «фана» адамның өзімшілдіктен арылып, рухани бағдарын өзгертуімен байланысты қарастырылады (Степанянц, 1987: 51).

Рухани тәжірибені ғылыми тұрғыдан талдағанда оның адамның ішкі сезінуі мен зерттеушінің сыртқы сипаттамасының айырмашылығын ескеру қажет. Рухани тәжірибені бастан өткерген адамның тілі көбіне бейнелі және символдық сипатта болады. Зерттеушінің міндеті мұндай баяндауды әмбебап факт ретінде қабылдау емес, оның мағынасы мен қолданылу аясын түсіндіру. Бұл тәсіл сопылық тәжірибені бір жағынан тек психологиялық күйге түсірмей, екінші жағынан ғылыми талдауға келмейтін құбылыс ретінде қарастырмауға мүмкіндік береді (Sambet, Temirkhanov, & Mutaliyev, 2026: 153).

Әулиелер туралы түсініктер де діни тәжірибе, тарихи жад және жергілікті мәдениетпен сабақтас қалыптасады. Әулие, емші, тәуіп және бақсы ұғымдарын бір-бірінің баламасы ретінде қолдану дұрыс емес. Олардың арасында тарихи немесе мәдени байланыстар болуы мүмкін, бірақ әр ұғымның өзіндік қызметі мен мәртебесі жеке қарастырылуы тиіс. Ерекше қабілеттер туралы әңгімелер ғылыми тұрғыдан дәлелденген дерек ретінде емес, белгілі бір қоғамның діни және мәдени түсініктерін танытатын материал ретінде бағаланғаны жөн (Rizayev, & Naqqulov, 2025: 42-57).

Қазақ дүниетанымындағы имандылық пен кемелдік сабақтастығы

Исламдық этиканың белгілі бір мәдени ортада орнығуы жергілікті тіл, тәрбие және рухани мұра арқылы жүзеге асады. Қазақ дүниетанымындағы имандылық ұғымы осы

сабақтастықтың айқын көріністерінің бірі. Ол діни сеніммен қатар ар, ұят, адалдық, мейірім және кісілік сияқты адамгершілік құндылықтарды да қамтиды. Бұл мағыналар имандылықтың діни негізін өзгертпей, оның қоғамдық және тәрбиелік мазмұнын кеңейтеді.

Қазақ мәдениетіндегі имандылық идеялары ақын-жыраулар мұрасынан, фольклордан, Абай мен Шәкәрім шығармаларынан және ағартушылық дәстүрден көрініс табады. Бұл мұралардың барлығын біртұтас философиялық жүйе ретінде қарастыруға болмайды. Дегенмен олар адамгершілік тәрбиенің әртүрлі тарихи және мәдени нысандарда жалғасқанын көрсетеді. Сондықтан мұндай сабақтастықты талдағанда тікелей ықпал мен ортақ идеялық үндестікті ажырата қарастырған жөн.

Ясауи дәстүрінде адамның ішкі тәрбиесі мен рухани жетілуіне ерекше мән беріледі. Бұл тұрғыдан кемелдену тек ерекше рухани мәртебеге ие адамдарға тән құбылыс емес. Адалдық, сабыр, уәдеге беріктік және өзгені құрметтеу сияқты қасиеттер күнделікті өмірде жүзеге асатындықтан, рухани жетілу әр адамның өмірлік міндеті ретінде де түсіндіріледі.

Рухани тәрбиенің негізгі мақсаты – ізгі қасиеттерді адамның тұрақты мінезі мен өмірлік ұстанымына айналдыру. Адалдық бір реттік әрекетпен, ал сабыр уақытша көңіл күймен шектелмеуі тиіс. Бұл қасиеттер адамның өзіне және өзгелерге қатынасын тұрақты түрде реттеген кезде тұлғалық кемелдіктің белгісіне айналады. Осылайша рухани құндылықтардың тәрбие мен нақты іс-әрекетте көрініс табуы исламдық этиканың қазақ мәдениетіндегі жалғастығын түсіндіретін маңызды негіздердің бірі болып табылады.

Жүргізілген талдау ислам философиясындағы адам мәселесінің бірнеше өзара байланысты қырын айқындады. Онтологиялық қыр адамның жаратылысы мен әлемдегі орнын, танымдық қыр оның білу мүмкіндіктері мен шегін, ал этикалық қыр ниет, таңдау және жауапкершілік мәселелерін қамтиды. Рухани кемелдену осы өлшемдердің адамның өмірлік тәжірибесінде тоғысуын көрсетеді. Оларды жеке қарастырудың мақсаты – өзара байланысын ұзу емес, әрқайсысының мазмұны мен қызметін нақтылау (Sarsenbekov, & Abdina, 2023: 265).

Зерттеудің маңызды нәтижелерінің бірі – адам мәселесін тек абстрактілі философиялық деңгейде қарастырмай, оны имандылық, моральдық жауапкершілік және күнделікті әрекетпен байланыстыру. Осы тұрғыдан жаратылыс, таным және кемелдену адамның өзін түсінуінің өзара сабақтас қырлары ретінде көрінеді. Адамның рухани ұстанымы оның нақты әрекеті мен жауапкершілігінен бөлек қарастырылмайды.

Сонымен қатар исламдық ойлау дәстүрін біртекті жүйе ретінде сипаттау дұрыс емес. Философия, кәлам және сопылық адамға қатысты ортақ мәселелерді қарастырғанымен, олардың дәлелдеу тәсілдері, ұғымдары мен мақсаттары ерекшеленеді. Сондықтан жекелеген ойшылдардың көзқарастарын бүкіл ислам философиясының ортақ ұстанымы ретінде қабылдауға болмайды. Дәстүр ішіндегі пікір айырмашылықтары оның мазмұндық және әдіснамалық көптүрлілігін көрсетеді.

Адам еркіндігі мәселесінде де зерттеу түпкілікті теологиялық шешім ұсынуды мақсат етпейді. Негізгі қорытынды – моральдық жауапкершілікті адамның ниеті мен саналы әрекетінен бөлек түсіндіру мүмкін емес. Сол сияқты рухани тәжірибені мойындау оның барлық сипаттамаларын сөзбе-сөз ақиқат ретінде қабылдауды білдірмейді. Діни тіл, философиялық ұғым және тарихи дерек өз ерекшелігіне сай қолданылғанда ғана ғылыми талдаудың нақтылығы сақталады (Abdrassilov, 2026: 79-91).

Зерттеу ислам философиясындағы адам, таным және рухани кемелдену мәселелерінің ұғымдық байланыстарын ашумен шектеледі. Жекелеген мектептер мен ойшылдардың барлық еңбектері толық қамтылған жоқ. Сондықтан кейінгі зерттеулерде жан, ерік және кемелдену мәселелерін классикалық төл мәтіндер негізінде кеңірек салыстырмалы талдау қажет.

Қорытынды

Ислам философиясындағы адам болмысы жаратылыс, таным, моральдық жауапкершілік және рухани кемелдену мәселелерінің өзара байланысы арқылы түсіндіріледі. Адамның жаратылған болмыс ретінде қарастырылуы оның ойлау қабілеті мен моральдық жауапкершілігін жоққа шығармайды. Керісінше, адамның мүмкіндіктері мен шектеулерін қатар бағалауға негіз болады. Осы тұрғыдан оның әлемдегі орны тек артықшылықпен емес, міндет пен жауапкершілікпен де сипатталады.

Ақыл мен сенімнің арақатынасы исламдық ойлау дәстүрінде әртүрлі бағыттар арқылы түсіндіріледі. Философия рационалдық дәлелдеуге, кәлам сенім қағидаларын негіздеуге, ал сопылық рухани тәжірибеге басымдық береді. Бұл ерекшеліктерді ескере отырып салыстыру адамды танымға қабілетті әрі құндылықтарға бағдарланған тұлға ретінде түсінуге мүмкіндік береді. Сондықтан аталған бағыттарды толықтай бір-біріне қарсы қою немесе айырмашылықтарын жойып біріктіру дұрыс емес.

Имандылық адамның ішкі сенімі мен сыртқы әрекетін өзара байланыстырады. Ол сенім қағидаларымен қатар адалдық, сабыр, жауапкершілік және өзгелермен ізгі қарым-қатынас арқылы көрінеді. Осы себепті рухани кемелдену тек адамның ішкі күйімен шектелмей, оның күнделікті мінез-құлқы мен қоғамдық әрекеті арқылы да бағаланады. Қазақ дүниетанымындағы кісілік пен имандылық ұғымдары осы сабақтастықтың мәдени көрінісін танытады.

Салыстырмалы талдау адам болмысының онтологиялық, танымдық және этикалық қырларын өзара сабақтастықта қарастырудың маңызын көрсетті. Ғылыми талдаудың дәлдігін сақтау үшін жекелеген ойшылдардың көзқарасын жалпы исламдық ұстанымнан, рухани тәжірибені тарихи деректен, ал моральдық үлгіні нақты тұлғаның тарихи мәртебесінен ажырата қарастыру қажет. Бұл ұстаным ислам философиясындағы адам мәселесін одан әрі зерттеудің маңызды әдіснамалық негізін құрайды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- Abdrassilov, T. (2026). The relationship between the human spirit and religion in Hegel's philosophy of spirit. *Hikmet*, 2(8), 79–91. <https://doi.org/10.47526/3007-8598.6462>
- Asghari, S. (2021). Sufism and challenges of modern and secular philosophy: Nasr's perspective. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 98, 245–258. <https://izlik.org/JA85XU22FN>
- Bilgin, B. (2023). İbn Sînâ'da tanrısal bir eylem olarak kendini bilme meselesi. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 108, 287–306. <https://doi.org/10.60163/hbv.108.015>
- Есім, Ғ. (2004). *Фалсафа тарихы: Оқулық-хрестоматия*. Паритет.
- Фролова, Е. А. (1983). *Проблема веры и знания в арабской философии*. Наука.
- Ибн ал-Араби. (1995). *Мекканские откровения (ал-Футухат ал-маккийя)* (А. Д. Кныш, Введение, пер. с араб., примеч. и библиогр.). Центр «Петербургское востоковедение».
- Ибрагим, Т. К. (1984). *Философия калама (VII–XV вв.)* [Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора философских наук, Институт философии АН СССР].
- İhtiyar, A. (2023). İbn Sînâ'nın bilinmeyen bir eseri: Yetkinlik ve müşâhede bağlamında Üsûlûcyâ yorumu. *Trabzon İlahiyat Dergisi*, 10(1), 61–87. <https://doi.org/10.33718/tid.1253808>
- Kalyoncu, R. T. (2023). Fârâbî felsefesinde nefsin yetkinleşme süreci. *Tasavvur / Tekirdağ İlahiyat Dergisi*, 9(2), 1733–1768. <https://doi.org/10.47424/tasavvur.1365248>
- Rizayev, I., & Haqqulov, H. (2025). A synergetic view on philosophy and society in the works of Abu Nasr Al-Farabi: Key principles and contemporary significance. *Hikmet*, 4(6), 42–57. <https://journals.ayu.edu.kz/index.php/hikmet/article/view/5574>
- Sachedina, A. (2022). *Islamic ethics: Fundamental aspects of human conduct*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780197581810.001.0001>
- Saemi, A. (2024). *Morality and revelation in Islamic thought and beyond: A new problem of evil*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780197686232.001.0001>

Sambet, M., Temirkhanov, B., & Mutaliyev, M. (2026). Қожа Ахмет Ясауи мен Мәулана Шығармашылығындағы Сопылық Көзқарастарға Талдау. *Türkoloji*, 125, 153-180. <https://doi.org/10.59358/ayt.1873824>

Сагир Али Абдалла. (1989). *Моральное учение Аль-Газали в контексте средневековой арабо-мусульманской этической мысли* [Диссертация кандидата философских наук, Московский государственный университет].

Sarsenbekov, N., & Abdina, A. (2023). Ahmet Yesevi'nin hikmetlerindeki varoluş kategorileri yorumuna yöneltimsel yaklaşım. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 106, 265–276. <https://izlik.org/JA83NZ55PE>

Сейтахметова, Н. (2013). Что такое исламская философия. В *Қазіргі әлемдегі философия: Даму стратегиялары* (с. 127–135).

Степанянц, М. Т. (1987). *Философские аспекты суфизма*. Главная редакция восточной литературы издательства «Наука».

Todd, R. (2024). The perfect human (al-insān al-kāmil). In B. N. Wolfe et al. (Eds.), *St Andrews Encyclopaedia of Theology*. University of St Andrews. <https://www.saet.ac.uk/Islam/ThePerfectHuman>

Тухватуллина, Л. И. (2002). *Концепция человека в арабо-мусульманской и татарской социальной философии: Проблема трансформации* [Диссертация кандидата философских наук].

REFERENCES

Abdrassilov, T. (2026). The relationship between the human spirit and religion in Hegel's philosophy of spirit. *Hikmet*, 2(8), 79–91. <https://doi.org/10.47526/3007-8598.6462> (In English).

Asghari, S. (2021). Sufism and challenges of modern and secular philosophy: Nasr's perspective. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 98, 245–258. <https://izlik.org/JA85XU22FN> (In English).

Bilgin, B. (2023). İbn Sînâ'da tanrısāl bir eylem olarak kendini bilme meselesi [The Question of Self-Knowledge as a Divine Act in Ibn Sînâ's Philosophy]. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 108, 287–306. <https://doi.org/10.60163/hbv.108.015> (In Turkish).

Esim, Gh. (2004). *Falsafa tarikhy: Oqulyq-khrestomatiya* [The History of Falsafa: A Textbook and Anthology]. Raritet. (In Kazakh).

Frolova, E. A. (1983). *Problema very i znaniya v arabskoy filosofii* [The Problem of Faith and Knowledge in Arabic Philosophy]. Nauka. (In Russian).

Ibn al-Arabi. (1995). *Mekkanskіe otkroveniya (al-Futukhat al-makkiya)* (A. D. Knysh, Vvedenie, per. s arab., primech. i bibliogr.) [The Meccan Revelations (al-Futūhāt al-Makkiyya)]. Tsentr «Peterburgskoe vostokovedenie». (In Russian).

Ibragim, T. K. (1984). *Filosofiya kalama (VII–XV vv.)* [The Philosophy of Kalām (7th–15th Centuries)]. [Avtoreferat dissertatsii na soiskanie uchenoy stepeni doktora filosofskikh nauk, Institut filosofii AN SSSR]. (In Russian).

İhtiyar, A. (2023). İbn Sînâ'nın bilinmeyen bir eseri: Yetkinlik ve müşâhede bağlamında Üsûlûcyâ yorumu [An Unknown Work by Ibn Sînâ: His Commentary on the *Theology of Aristotle* in the Context of Perfection and Contemplation]. *Trabzon İlahiyat Dergisi*, 10(1), 61–87. <https://doi.org/10.33718/tid.1253808> (In Turkish).

Kalyoncu, R. T. (2023). Fârâbî felsefesinde nefsin yetkinleşme süreci [The Process of the Soul's Perfection in al-Fârâbî's Philosophy]. *Tasavvur. / Tekirdağ İlahiyat Dergisi*, 9(2), 1733–1768. <https://doi.org/10.47424/tasavvur.1365248> (In Turkish).

Rizayev, I., & Haqqulov, H. (2025). A synergetic view on philosophy and society in the works of Abu Nasr Al-Farabi: Key principles and contemporary significance. *Hikmet*, 4(6), 42–57. <https://journals.ayu.edu.kz/index.php/hikmet/article/view/5574> (In English).

Sachedina, A. (2022). *Islamic ethics: Fundamental aspects of human conduct*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780197581810.001.0001> (In English).

Saemi, A. (2024). *Morality and revelation in Islamic thought and beyond: A new problem of evil*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780197686232.001.0001> (In English).

Sagir Ali Abdalla. (1989). *Moral'noe uchenie Al'-Gazali v kontekste srednevekovoy arabo-musul'manskoy eticheskoy mysli* [Al-Ghazālī's Moral Teaching in the Context of Medieval Arab-Islamic Ethical Thought]. [Dissertatsiya kandidata filosofskikh nauk, Moskovskiy gosudarstvennyy universitet]. (In Russian).

Sambet, M., Temirkhanov, B., & Mutaliyev, M. (2026). Qoja Ahmet Yasauı men Mäulana Şyğarmaşylyğyndağy Sopylyq Közqarastarğa Talıau [An Analysis of Sufı Perspectives in the Works of Khoja Ahmad Yasawi and Mawlana]. *Türkoloji*, 125, 153-180. <https://doi.org/10.59358/ayt.1873824> (In Kazakh).

Sarsenbekov, N., & Abdina, A. (2023). Ahmet Yesevi'nin hikmetlerindeki varoluş kategorileri yorumuna yönelimsel yaklaşım [An Intentional Approach to the Interpretation of Existential Categories in Ahmad Yasawi's *Hikmets*]. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 106, 265–276. <https://izlik.org/JA83NZ55PE> (In Turkish).

Seytakhmetova, N. (2013). Chto takoe islamskaya filosofiya [What Is Islamic Philosophy]. *Qazirgi alemdegi filosofiya: Damu strategiyalary* (s. 127–135). (In Russian).

Stepanyants, M. T. (1987). *Filosofskie aspekty sufizma* [Philosophical Aspects of Sufism]. Glavnaya redaktsiya vostochnoy literatury izdatel'stva «Nauka». (In Russian).

Todd, R. (2024). The perfect human (al-insān al-kāmil). In B. N. Wolfe et al. (Eds.), *St Andrews Encyclopaedia of Theology*. University of St Andrews. <https://www.saet.ac.uk/Islam/ThePerfectHuman> (In English).

Tukhvatullina, L. I. (2002). *Kontseptsiya cheloveka v arabo-musul'manskoy i tatarskoy sotsial'noy filosofii: Problema transformatsii* [The Concept of the Human Being in Arab-Islamic and Tatar Social Philosophy: The Problem of Transformation]. [Dissertatsiya kandidata filosofskikh nauk]. (In Russian).